

XV. Dionysos és társnői

Már csak utolsó istentörténeteinket kell elmondanom: azokat az elbeszéléseket, melyek Dionysosról, Zeus legifjabb halhatatlan fiáról szólnak, aki nemcsak utólag kapta jutalmul az istenséget, mint például Héraklés. Számos elbeszélésben halandó anyja volt neki is, akár Alkméné hérósz-fiának. Más történetek Persephoné fiaként emlegették, s a Khthonios, „földalatti” jelzővel látták el. Először azt kellene tisztázni, hogy kitől szülte gyermekét Persephoné.

A gyermek atyjaként Hádés is szerepel.¹ Persephoné, miután a gránátalmamagot elfogyasztotta, nem szívesen hagyta ott férjét, vagy pedig – így is mesélték² – egyáltalán nem hagyta ott. A holtak birodalmának tiszteletre méltó, érinthetetlen királynéja volt, aki nem engedte, hogy Théseus és Peirithoos megszöktesse. S az alvilági uralkodópár abban is méltónak bizonyult népéhez, a halottakhoz, hogy – legalábbis a beavatatlanoknak így mesélték – természetlen volt, mint a halál. Maga a Hádés név csak valamilyen negatívumot, az Alvilág szintelen képéhez illőt fejezett ki: csupán egyik aspektusát egy nagy istennek. De tudjuk, hogy Persephoné férje a Zeus Katakthonios, „földalatti Zeus” nevet is viselte, s hogy a királynét apja, Zeus elcsábította. Zeus mint Katakthonios volt apja a földalatti Dionysosnak. Alvilági istenminőségében³ Zagreusnak, a „nagy vadász”-nak is hívták, s így hívták⁴ a fiát is. Erről az azonosságról már volt szó Zeusszal kapcsolatban. Hadd tegyem hozzá, hogy azonosságuk nem csupán ebben a főleg Krétán használatos⁵ névben mutatkozik meg. Dionysost igen sokféle alakban ismerjük. Emberalakban egy szakállas maszk ábrázolta. Még amikor nem álarcként jelent meg – amit emberek viseltek, vagy a tiszteletére felakasztottak –, akkor is különleges, lenyűgöző maszk-arca volt. Kezében a kantharossal, egy nagyfülű borosedénnyel, azt a helyet foglalja el a régi ábrázolásokon, ahol Hádést várná az ember. Az archaikus mester, Xenoklés vázáján – azon, melynek a másik oldala Zeust, Poseidónt és Hádést ábrázolja, hatalmi jelvényükkel, ez utóbbit hátrafordított fejjel – láthatjuk az alvilági Dionysost, amint fogadja Persephonét, akit Hermés vezet hozzá, s szemmel láthatólag az anyja küldi. Menyasszonya elé siet itt, egy szakállas, sötét völegény, kezében a kantharossal, háta mögött szőlőtökével. Vagy a búcsújelenet ez? Akkor látszik, hogy az istennő vissza fog térni ehhez a férjéhez.

A legtöbb elbeszélésben azonban Dionysos zsenge fiú, az anyja fia; de az anya nyomban eltűnik, s szerető dajkák helyettesítik. Ismét felismerhetjük a két arculatot, amit Zeusnál is láthattunk: egyfelől az apáét és férjét, másfelől a fiúét és az isteni gyermekét. Nemcsak Zeusnak és Dionysosnak volt ilyen kettős arca mitológiánkban. De egyetlen isten sem tűnt annyira másik Zeusnak, mint Dionysos: főként az asszonyok Zeusának, míg az Olymposi

sokkal inkább a férfiak Zeusa volt. Poseidón alighanem előbb volt ismeretes, mint nőrabló, s előbb volt jellegzetes állata a paripa; Zeusra és Dionysosra, legalábbis kultuszuknak azokban a formáiban és azokban a történetekben, melyekben alig lehet őket megkülönböztetni egymástól, inkább a kígyó és a bika – a Földközi-tengermellék régebbi állatai – voltak jellemzők. Egy olyan történettel kezdem most, mely már részben ismerős, mert Zeus egyik szerelmi kalandjáról – talán a legtitkosabbról – van benne szó.

1. DIONYSOS, DÉMÉTÉR ÉS PERSEPHONÉ

Az a történet, melyben Zeus Persephoné anyjával és később övele, a saját lányával is, kígyó alakban hált, orphikus történetként maradt fenn,⁶ s úgy is alig néhány töredékben. Ezeknek a nászoknak és a nemzést követő szüléseknek a helye egy barlang volt, amit az orphikusok⁷ a három éjzstenő és Phanés barlangjának tartottak. Ezt a barlangot azonban az orphikus felfogástól függetlenül is ábrázolták, s teljesen görög alakokkal töltötték meg, úgyhogy semmit sem kell belőle keleti elbeszélésekre visszavezetni. Az istennő, akivel Zeus Persephonét nemzette,⁸ eredetileg az anyja, Rhea volt; Démétér csak később bukkan fel, mint harmadik alak, beiktatva anya és lánya közé, akik előbb voltak jelen Görögországban, mint ő. Róla mint Rhea alteregójáról történik említés,⁹ de megintcsak összekeveredik Persephonéval is: Zeus – ez világosan kiderül¹⁰ – Démétérrel vagy Persephonéval nemzette Dionysost.

Bevezetőben a történet késői, költői változatát¹¹ mondom el: Démétér Krétából érkezett, s egy barlangot fedezett fel Sziciliában, a Kyané forrás közelében. Ide rejtette leányát, Persephonét, s két kígyóval őriztette, amelyek különben a kocsija elé fogva láthatók. A barlangban a szűz gyapjút szőtt, ahogy Pallas Athéné oltalma alatt szent várában, Athénben is szokásos volt. Épp egy nagy szöttesbe kezdett¹² – köpenynek szánta az apja vagy az anyja számára¹³ –, mely az egész világot ábrázolta. E munka közben Zeus kígyó alakban közeledett hozzá, s a lányával egy istent nemzett, aki az orphikus történetek szerint az őutána következő, hatodik világ-ura lett volna. Az orphikusok egyik himnuszából az is kiderül,¹⁴ hogyan adták elő ezek a történetek Zeus és Persephoné nászát. Nem az anya akarata ellenére való csábítás volt: minden, még Zeus kígyóváváváltozása is, Démétér szándékának megfelelően, az ő buzdítására történt. Ebből látni, milyen korai időkből kell az eredeti történetnek származnia: azokból az időkből, amikor az anyák ajándékozták meg férjjel a lányukat, nem pedig az apák rendelkeztek velük s raboltatták el őket. A fiúgyermek és trónutód születése is az anyai barlangban esett meg: egy késői elefántcsont-domborművön a barlangban áll az ágy, melyben az istennő a kétszarvú gyermeket – innen ismerni fel Persephoné fiát – épp világra hozta.

Ugyanez a régebbi minta nyomán készült késői ábrázolás mutatja a rákövetkező jelenetet is, ugyancsak a barlangban: a gyermek trónra ültetését; régi szertartás ez¹⁵ a Nagy Anya, Rhea és a Korybasok – vagy más nevű férfikísérei – misztériumaiban. Itt két Kurés táncol kivont karddal a trón körül, miközben egy térdelő nőalak tükröt tart a férfimód följazott fiú elé. Az orphikus történet¹⁶ az új világ-ura játékszereit is felsorolta: ezek jelképeivé váltak a felavatásnak, mely azonos volt azzal, amin elsőként ez az isteni fiú, az első Dionysos esett át: kocka, labda, pörgettyű, aranyalma, kereplő, gyapjú. A két utóbbi a beavatási szertartáshoz tartozott, a többi inkább az elbeszéléshez. Ezt most csak az orphikusok megfogalmazásában folytathatom, akik itt titánokat szerepeltettek a történetben. De úgy is mesélték,¹⁷ hogy nem voltak föltétlenül épp titánok, akik oly borzalmasan bántak Zeus és Persephoné fiával, hanem csak „földből sarjadtak”, közelebbi megjelölés nélkül. Eszerint Kurések is lehettek.¹⁸ Azt is tudjuk, hogy a Nagy Anya fiai közül mindig két idősebb állt szemben az ifjabbal. Azoknak a titánoknak a száma pedig, akik az első Dionysost megölték, kimondottan kettő.¹⁹

Tehát a történet orphikus folytatásában a Kurések helyébe titánok lépnek. Azt mesélték,²⁰ az isteni gyermeket játék közben lepték meg: épp játékszereivel szórakozott. Állítólag a féltékeny Héra bujtatta fel őket,²¹ aki egyszer már²² a Kuréseket küldte a tehén alakú Ió és Zeus egyik, Dionysoshoz hasonló fia, Epaphos ellen is. A titánok arcukat gipsszel fehérre festették.²³ Úgy jelentek meg, mint halottak az Alvilágból,²⁴ ahova Zeus száműzte őket; leteperték a játszadozó fiút, hétfelé tépték²⁵ – vagy hasogatták –, s darabjait egy üstbe dobták,²⁶ mely egy háromlábbon állt. Miután a hús megfőtt, sütni kezdték hét nyárson a tűz fölött.

Az ember hajlamos volna az efféle lakomát kannibalizmusnak nevezni, ha a földarabolt, megfőzött és megsütött gyermek szarvai nem arra utalnának, hogy egy fölázdozott gödölyéről vagy kisborjúról van szó – bizonyos szertartásoknál, bizonyos vidékeken az egyik, másoknál, más vidékeken, a másik állatról –, melynek szenvedései és az isten szenvedései ebben a történetben pontosan megfeleltek egymásnak. Egyik elbeszélés szerint²⁷ Zeus maga is megjelent a titánok lakomáján, odacsalogatta a sült hús illata. Villámával visszavetette a titánokat a Tartarosba, s Dionysos tagjait Apollónnak adta, aki a Parnassosra vitte és a saját háromlábja mellé helyezte Delphoiban. Egy másik elbeszélés szerint²⁸ addigra már elköltötték a titánok Dionysos húsát, mire Zeus a villámával agyonsújtotta őket. Alighanem visszahullottak az Alvilágba, mivel az orphikusok az emberi nem alvilági őseinek szólították őket.²⁹ A kigőzölgéssből azonban, annak a villámnak a következményéből, mely őket lángba borította, egy bizonyosfajta hamu keletkezett. Ebből a hamuból lettek az orphikusok tanítása szerint az emberek. Ez azonban sokkal későbbi tan, mint amilyen a kétszarvú isteni gyermek szenvedésének története volt.

Ezt a történetet még a következőképpen is mesélték:³⁰ Az első Dionysos,

Démétér fia testének megfőzött darabjai bekerültek a Földbe. A földből-sarjadtak szétépték őt és megfőzték, de Démétér újra összeszedte tagjait. Ezen pedig a szőlőtőke keletkezését kell érteni. Így tanították Orpheus követői is:³¹ a bor Dionysos utolsó ajándéka volt, s őt magát is Oinosnak, „bor”-nak nevezték. Tehát Zeus hozta a beteljesülést, de Dionysos tökéletesítette, mai szavakkal: megkoronázta a világteremtést. De ez is már későbbi felfogás. Az eredeti elbeszélés szerint az isten megfőzött tagjai – egyetlen kivételével – elégték, s a hamuból keletkezett a szőlőtőke. Arról, hogy egy testrészt kivételt képezett, mindegyik elbeszélésben szó esett: ezt sem a titánok, sem a tűz, sem a föld nem emésztette el. A lakománál jelen volt egy istennő – a későbbi elbeszélések szerint³² Pallas Athéné –, aki elrejtette egy fedett kosárban. Zeus magához vette. Azt tartották, Dionysos szíve volt az. Ebben szójáték rejlik. Mert azt is mondták,³³ hogy Zeus a „kradaios Dionysos”-t Hipta istennőre bízta, hogy a fején viselje. Hipta a Nagy Anya, Rhea kisázsiai neve volt, *kradaios* kétértelmű szó: ugyanúgy le lehet vezetni a *krádia*, „szív”, mint a *kradé*, „fügefá” szóból, s jelenthet fügefából készült tárgyat is. A kosár Hipta fején viszont egy *liknon*, szórólapát volt, amiben, ha ünnepi menetben a fejükön körülhordozták, gyümölcsök alá rejtve rendszerint egy phallos fektet: egy tárgy, amit maga Dionysos készített fügefából.³⁴ Arról is értesülünk, hogy a Liknitést, vagyis a „szórólapátban szunnyadót”, azok a nők, akik a Parnassoson Dionysosnak szolgáltak, a Thyiasok, mindig újra „felkel-tették”.

2. DIONYSOS ÉS SEMELÉ

Mitológiánk az alvilági istennő fián – a kétszarvú fiún, akit a Nagy Anya leánya és földalatti képmása szült Zeusnak – kívül is ismert egy Dionysost: Kadmos király leánya, Semelé fiát. A Semelé név a kisázsiai phrygeknél és a thrákoknál – európai rokonaiknál és szomszédaiaknál – ugyanazt jelentette, mint Khthonia, „a földalatti”. Kisáziában azt tartották,³⁵ Zeus a Sipylos hegyen ülte meg nászát Semelé istennővel; Thébaiban viszont egy tűz színhelyét mutogatták³⁶ – Démétér szent kerületében,³⁷ Kadmos palotájának állítólagos helyén –, ahol egy szőlőtő nőtt, s azt mondták, itt égette el Zeus a villámával kedvesét. A hagyomány szerint Semelé várandós volt Dionysossal, amikor így tűzhalált halt. Zeus magához vette a gyermeket, aki az ő fia volt. A történet nem nagyon különbözik attól, amit az előbb hallottunk. Ott a szőlőtőke keletkezett egy tűz után, itt a boristen. Valószínűleg hasonló volt a helyzet Dionysossal, mint a Nagy Istenanyával, akinek tisztelete ugyancsak többször érkezett hozzánk: egészen korai időkben Rhea néven ismerték az őseink, később a phrygiai Kybelé néven: mert ha valaki, ő csakugyan soknevű istennő volt mitológiánkban. Dionysosnak is több nevét vagy jelzőjét kell említenünk: a Zagreus, „a vadász” néven kívül Bakkheosnak, „a sarjnak” is hívták, ahogy a sarjadó gallyakat vagy venyigéket. De főleg

az anyja tűnt fel különböző neveken. Mivel még halandó királylányként is szerepelt, az elbeszélőnek nem lehetett könnyű a kétféle történeteket összehangolni: azokat, melyek Persephoné fiáról szóltak, arról a Dionysosról, aki valószínűleg Krétáról jött hozzánk, és amelyek Semelé fiáról – ugyanarról az istenről, de abban az alakjában, ahogy később ismét bevezették.

Ez utóbbiak közül az egyik úgy tudta,³⁸ hogy Zeus, amikor Semeléhez közeledett, ezt nem az isteni nászok módján cselekedte. Italt készített Dionysos szivéből, s ezt adta inni Semelének. A lány teherbe esett az italtól. Amikor ezt Héra megtudta, meg akarta akadályozni a szülést. Semelé dajkájának alakját öltötte magára, s rábeszélte a mitsem gyanító leányt: kívánja azt, hogy Zeus ugyanabban az alakban jöjjön el hozzá, mint Hérához szokott, hogy ő, Semelé is megtudja, milyen egy isten ölelése. Látjuk, hogy ez a késői elbeszélés az előbb említett szójátékon alapul, a „szív” szót helyettesítve be a „fügefa” helyére. Ugyanennek a történetnek más ismert változatai³⁹ is meg-egyeznek abban, hogy Zeus nem a villámló égisten alakjában érkezett először Semeléhez. Semelé titkos férjének alakja olyan volt, mint a halandó férfiaké. Ál-dajkájától elbolondítva, Semelé előbb csupán egy kérésének teljesítését könyörögte ki. Zeus megígérte, és amikor szerelmese azt kívánta, mutatkozzék meg előtte ugyanabban az alakban, mint Héra előtt, akkor kereste fel villámával. Vázaképek mutatják, hogyan próbált menekülni előle. De már késő volt: a villám halálra sújtotta, s lekerült az Alvilágba. Zeus kimentette a testéből az éretlen magzatot, a gyermek Dionysost.

Az apa a saját combjába rejtette a koraszülött istent: belevarrta,⁴⁰ vagy csatokkal zárta le ezt az atyai méhet.⁴¹ Egy másik hagyomány szerint⁴² a számos görögországi hely közül, ahol állítólag Dionysos Semelétől született – mert nemcsak Thébait emlegették –, egyik sem tartja magát jogosan Dionysos szülőhelyének. Apja szülte meg Nysa hegyén, a messzi keleten, amikor a szülés ideje elérkezett. Zeus elküldte Hermésszel, vagy maga adta át a csecsemőt az isteni dajkáknak, hogy egy barlangban gondozzák. Dionysos dajkájaként⁴³ Nysát, a hegyet mint istennőt is említik. Más dajkáit is megnevezik az elbeszélések, köztük Inót, Semelé három testvére közül az egyiket, akiről még külön lesz szó, és Thyónét, „a rajongót”, ahogy később magát Semelét nevezték. Egy régi vázaképen három nimfát látunk Nysai felirattal, s különben is gyakran három Dionysos dajkáinak száma. Naxos szigetén⁴⁴ egyiküket Korónénak, „varjúsűznek” hívták; neve hasonlít Koróniséhoz, Apollón kedveséhez, akinek a sorsa annyira hasonlított Semelé sorsához.

Későbbi ábrázolásokon négy nő foglalatoskodott a csecsemő Dionysos körül: ez megfelel Kadmos lányai számának, Semelé és három lánytestvére négyesének. Egyikük csitítgatja a gyermeket. A fürdőt készítik elő, vagy talán már utána vannak. Egy férfiszemély is jelen van, és arra vár, hogy tisztét betölthesse a fiú mellett: Silénos, a későbbi⁴⁵ – de nem túl késői – elbeszélésekben⁴⁶ Dionysos nevelője. Bár a „férfiszemély” megjelölés szinte már

túlzás. Dionysoshoz való vonatkozásában nagyon elüt azoktól a szilénektől, akik a nimfák szeretői: öreg, elnőiesedett figura, pocakos, szinte nőies keblekkel, gyakran hosszú ruhában, ami egyébként a szakállas Dionysost is jellemzi. Úgy tűnik, a jelenetben az egyetlen hímnemű lény a gyermek, akivel a dajkák foglalatostkodnak. Bár Zeustól született – ami már-már túlzott hangsúlyt kap az elbeszélésekben⁴⁷ –, s mintegy apja kizárólagos folytatása, úgy látszik, csak nőkkel áll kapcsolatban, és pedig életének ebben az időszakában anyáskodó, szoptató, gondoskodó nőkkel. Csak miután ők felnevelték, vonult el – a hagyomány szerint⁴⁸ – az erdőkkebe, babérral és repkénnyel koszorúzva, de venyigével még nem. Nők kísérték, az erdők nimfái; arról, hogy az isten mit művelt női kísérelővel együtt életének második szakaszában, rövidesen bővebben is lesz szó.

De a Dionysosról és Semeléről szóló elbeszélésnek sincs még vége azzal, hogy az anyát agyonsújtotta Zeus villáma. Az a szóbeszéd is járta,⁴⁹ hogy nem halt meg. Olyan lehetett, amilyen Persephoné volt abban az időszakban, amikor az Alvilágban időzött. Dionysosnak kellett eljőnie, hogy ismét fölvigye Semelét. A mély Lerna forrás közelében, ahol Démétér misztériumait is ünnepelték, fennmaradt egy történet,⁵⁰ mely a Persephonét meglátogató Démétér alvilágjárásához hasonlított. Dionysos Semelé keresése során leszállt az Alvilágba, s vezetőre és kalauzra volt szüksége; hogy ezt megkaphassa, teljes női odaadást kellett ígérnie: csak így juthatott el az anyjához, s vihette vissza a földre. Ígéretét egy fügefafa-phallos segítségével teljesítette, amit fölállított erre a célra. A kalauzt – eredetileg alighanem ezt a kultikus jelvényt magát – Prosymnosnak vagy Polyymnosnak, „a sokat megénekel”-nek hívták. Azt is mondták továbbá,⁵¹ hogy Dionysos, miután Semelét fölhozta és halhatatlanná tette, a Thyóné, „rajongva őrjüngő” nevet adta neki. Az ugyanilyen jelentésű Thyias szóval jelölték Dionysos rajongó papnőit a Parnassoson, akik, mint már mondtuk, a Liknitést felkelítették. Thyóné istennővel pedig – így végződik ez a történet⁵² – Dionysos fölment az égbe.

3. DIONYSOS TÁRSNŐI ÉS NŐI ELLENSÉGEI

Dionysos tiszteleténél asszonyaink egymás közt maradtak. Egyetlen férfinak se volt szabad jelen lennie, amikor ők helyettesítették az istennőket, akik az istennel szoros kapcsolatban állottak. Aki távolról figyelte őket, viselkedésüket az „őrjüngés” kevésbé megkülönböztethető formáinak vélhette: így fordíthatjuk *mania* szavunkat, persze az „őrjüngés” olyan értelmében, mely annak mindegyik válfaját felöleli, a szerelmi őrjüngéstől a dühkitörésig. Ezért hívták a Dionysost körülvevő nőket *mainades*nek, mainasoknak, magát az istent *mainomenos*nak⁵³ vagy *mainolés*nek,⁵⁴ „az őrjüngő”-nek, ebben a tágabb értelemben, mely nem azonos az „őrült”-tel; ahogy a dionysosi nők is Bakkhai, bakkhánsnők, vagy helyesebben: „Bakkhosok” voltak, a tisztelők

és a tisztelt ugyanis teljesen megfeleltek egymásnak. Gyakran ábrázolták őket: hosszú köntösben, mereven hátravetett fejjel, repkénykoszorúsan, kezükben a thyrsosszal – a narthéx-cserje szárából készült, nádpálcaszerű hosszú bottal –, melynek hegyébe fenyőtobozt illesztettek. Így rohantak inkább, mint táncoltak, a fuvolák, dobok és tamburínok hangjaitól kísérve.

Dionysost első életszakaszában már bemutattam: az isteni gyermek a barlangban, női gondoskodással körülvéve. Ebben a szakaszban tisztelték a szórólápát titkos tartalmaként. Az őt körülvevő isteni asszonyok még nem „örjögők” voltak, hanem dajkák, s közéjük tartozott az anyja is. Már azt is jeleztem, hogy milyen volt Dionysos a következő szakaszban: fiatal isten az erdőben. A késői elbeszélők annyira különösnek tartották az akkori női kísérről szóló történeteket – ugyanazok az isteni asszonyok voltak, örjögökké változva –, hogy ezeket az asszonyokat Dionysos ellenségeivé tették. Azt mesélték:⁵⁵ Mínyasnak, a boiótiai Orkhomenos királyának volt három lánya; ezek felettébb dolgosak voltak, és szidalmazták azokat a nőket, akik elhagyták a várost és Dionysos tiszteletére a hegyekben tomboltak. Az isten maga jelent meg lány alakban a három józan királyleánynak, s intette őket, hogy ne hanyagolják el a titkos rítusokat. Mínyas leányai nem hallgattak rá. Erre az isten előbb bikává változott, azután oroszlánná, végül leopárddá. Szövőszéküket repkény és szőlő indázta be, gyapjaskosaraikban kígyók fészkeltek. A három nő megijedt, és sorsolással kijelölték egyikük gyermekét áldozatul. Tulajdon anyja tépte szét, testvéreivel együtt. Repkénnyel, folyondárral és babérral koszorúzva tomboltak a hegyekben, míg át nem változtak: egyikük denevérré, másikuk bagollyá, harmadikuk uhuvá vagy varjúvá.

Hasonló történet járta⁵⁶ a tírynsi Proitos király lányairól is. Ketten vagy hárman voltak; amikor felserdültek, téboly szállta meg őket, mert nem akartak Dionysos titkos rítusaiban részt venni. Más elbeszélések szerint Héra haragja döntötte őket örületbe, és tehénnek hitték magukat; vagy Aphrodité haragja tette őket férfibolonddá. Azt is mondták,⁵⁷ hogy testüket fehér foltok fedték, ami megint tehénvé változást jelent, csak enyhébb formában. Tehénként lettek igazán méltó társnői Dionysos bikaistennek. Végigtombolták az egész Peloponnésost, és fajtalanokdtak a vadonokban. Melampus, „a fekete-lábú” látnok, megígérte Proitosnak, hogy meggyógyítja leányait, ha neki adja egyharmad királyságát. Proitos vonakodott. A lányok még jobban örjögtek, és a többi nőket is magukkal rántották tébolyukba. Mind elhagyták családjukat, megölték gyermekeiket, és a vadonba vonultak. Amikor így elhatalmasodott a baj, a király már hajlandó volt birodalmának egyharmadát Melampusnak adni. De a látnok most kétharmadát kérte, és meg is kapta. Az örjögő nőket olyan helyre terelte, ahol meg tudta tisztítani őket. Proitos egyik leánya a hajsza során elpusztult, a többiek meggyógyultak.

Egy harmadik történet Semelé testvéreiről, Dionysos nagynénjeiről szól. Nevük Agaué, Autooé és Inó volt. Számuk – három, vagy Semelével együtt

négy – megfelelt az isten dajkái számának, s azoknak a bakkhikus női karoknak⁵⁸ az ősképei voltak, melyek titkos rítusaikban Dionysosnak és az anyjának négyszer három oltárt szoktak állítani. Agaué és Autooé neve a Néreisek közt is szerepel,⁵⁹ Inó Leukothea néven tengeristennővé vált: nyilván emlékszünk rá, hogy egy elkallódott elbeszélés szerint a Néreisek mutatták meg az embereknek először Dionysos és Persephoné misztériumait. Mind-egyiküknek volt egy fia, akár Semelének: Inóé Melikertés volt, akiről rövidesen lesz szó, Autooéé Aktaión, akit a kutyái szaggattak szét s az anyja volt kénytelen összekeresgélni a csontjait, Agauéé, a „fenségese” pedig Pentheus, akit a három nő dionysosi őrjöngésében vadászsákmánynak hitt. Az elbeszélést Euripidés feldolgozta egyik tragédiájában, mely azzal indokolja az őrjöngést, hogy a három testvér nem akart hinni unokaöccsük istenvoltában, s ezért kellett bűnhődniök. Az volt a büntetésük, hogy kénytelenek voltak igazi mainasok módjára ünnepelni Dionysost a vadonban, s mint mondtuk, Agaué fiát választották vadászsákmányul. Ők maguk vadász-kutyákká változtak,⁶⁰ s az istent hívták, mint vadászt⁶¹ és hajtót, segítségül,⁶² úgy tépték szét Pentheust.

Ezek a nők, amikor Zagreus, „a nagy vadász” hatalmába kerítette őket, olyan vadat hajtottak fel, amely, mint láttuk, egyikük fia volt. A nemrég csecsemőként kezelt istengyermek vadásszá vált, s egyszersmint agyonkínzott vadászsákmányukká. Mitológiánkban több elbeszélés is szól az üldözötetről, amit Dionysosnak ebben a korban – mint szép fiúnak, vagy gyöngéd, Adónishoz vagy Attishoz hasonló, félig nőies ifjúnak – el kellett szenvednie, mert őrjöngésre csábította a nőket. Talán az volt a legrégebbsé,⁶³ melyben Perseus megölte őt, és Lerna mély kútjába dobta. Egy másik régi történetben⁶⁴ egy gyilkos természetű thrákiai király, Lykurgos, a „farkasember” Dionysos dajkáit vette üzőbe, mintha tehének lettek volna. A gyermekisten ijedtében a tengerbe ugrott, Thetis az ölébe fogta fel a reszkető fiút. Lykurgost örülettel büntették az istenek; azt hitte, egy szőlőtőt pusztít el, s közben a saját fiát ölte meg s testrészeit hasogatta le. Pentheus, a „szenvedések embere”, az előbb előadott történetben ugyancsak Dionysos üldözője, de neve elárulja, hogy kezdettől fogva dionysosi szenvedésekre volt rendelve. A két-szarvú Dionysos-gyermek szenvedéseiről szóló elbeszélés a vadászsákmány megfőzésének és megsütésének a módját is leírta: hasonló dologról fogunk Inó történetében hallani. De tudjuk, mi következett a feláldozott istengyermek szenvedései után: a bor keletkezése, amit őseink, ugyanúgy, mint a kenyeret, az állati durvaság és vadság elleni szernek tartottak. Semelének, a dionysosi nő ősképeinek halála eredetileg alighanem büntetés volt azért, amit a halhatatlan fiú eszerint az elbeszélés szerint nem a titánoktól, hanem társnőitől volt kénytelen elszedni. Dionysos újra megjelenése, boldogító istenként való epiphániája ez után a sötét vadász- és áldozat-időszak után, ugyancsak előfordult a régi elbeszélésekben, melyek nem egészen nyomtala-

nul tűntek el. Az egyik ilyen történetből eredhet, amit Euripidés Bakkhánsnői látni véltek, miközben istenüket kísérték:⁶⁵ tejtől áradt a föld, bortól áradt, a méhek nektárjától áradt.

4. DIONYSOS, INÓ ÉS MELIKERTÉS

Dionysos üldöztetésének történetét nemcsak úgy mesélték, hogy egyedül ő ugrott a tengerbe, illetve csak őt ölték meg és dobták a tengermélybe, hanem úgy is, hogy mindezt az anyjával, Semelével együtt szenvedte el. Egy Brasiai nevű lakóniai partmenti városkában őrizték meg ezt az elbeszélést:⁶⁶ Semelé titkon kihordta Dionysost, és apja palotájában kellő időben megszülte. Amikor Kadmos felfedezte a ház szegyenét, egy ládába zárta az anyát és gyermekét, és a tengerbe dobatta. Az úszó ládát az ár a lakóniai part felé sodorta. Ott kivetették a hullámok a szárazföldre. A lakosság a ládában Semelét holtan találta és ünnepélyesen eltemette. A gyermek náluk nevelkedett fel. Erről is tudtak egy külön történetet.⁶⁷ Inó, Semelé testvére, bolyongása során hozzájuk érkezett, s fölajánlotta, hogy dajkaként őrzi a kicsiny Dionysost. Még a barlangot is mutogatták, ahol Inó az isteni gyermeket istápolta. „Dionysos kertje”-nek hívták azt a vidéket.

Azok közül a történetek közül, melyek Inóról, Dionysos nagynénjéről és dajkájáról szóltak, a legtöbb az Argonauták útjának előkészítésével kapcsolatos, és ezért a hősmundába tartozik. Inó ott Athamas király felesége, Phrixos és Hellé gonosz mostohája, a király két gyermekéé, akik elsőnek tették meg az utat Kolkhisba az aranygyapjas kos, Poseidón és Theophané sarja hátán. Inó a monda szerint⁶⁸ rábeszélte a boiótiai asszonyokat, hogy pirítsák meg a vetőmagot, hogy ne sarjadjon ki a vetés. De az is lehetséges, hogy eredetileg nem a vetőmagot piríttatta meg, hanem egyáltalán, ő mutatta meg nekik, hogyan kell a gabonát megpirítani. Abban sem kell semmi rosszat látni, ami a gyermekeivel történt, hanem lényegében csak a feláldozott istengyermekről szóló történetet. Azt mesélték:⁶⁹ Miután Zeus kioldozta combjából a kicsiny Dionysost, a gyermeket Hermésszel Inóhoz és Athamashoz küldte, hogy neveljék fel leánynak. De Héra tébolyt küldött mindkettejükre. Két fiuk volt: Athamas az idősebbiket, Learkhost szarvasnak nézte, vadászott rá, és leterítette. Inó a kisebbiket, Melikertést, forróvízes üstbe dobta, azután holt gyermekével együtt a tengermélybe vetette magát. Vagy pedig – így is mesélték⁷⁰ – a leterített Learkhost dobta az üstbe, és az élő Melikertésszel vetette magát a tengerbe. A rábizott Dionysost Zeus megmentette: előbb gödölyévé változtatta, azután Hermésszel elküldte Nysa nimfáihoz, akik később dajkaszolgálatuk jutalmául a Hyasok csillagképeként az égre emeltették.

Inó a tengerbe bukása után a Leukothea, „fehér istennő” nevet vette fel. Az Odysseia is azt mondja róla,⁷¹ hogy előbb Kadmos egyik lánya volt, de

ugyanolyan tiszteletben részesül, mint a tengeristennők. Odysseusnak kölcsönadta fátylát, hogy övként teste köré hurkolva, ki tudjon menekülni a hajótörésből, s el tudja érni úszva a távoli partot. Azután ismét a tengerbe kellett a fátylat dobnia. Később azt mesélték,⁷² ez a fátyol eredetileg az a bíborszalag volt, amit a beavatottak kaptak a Kabirok misztériumaiban, Samothrakén, s a tengeri veszedelmek ellen való oltalmul állandóan övként viselték a testükön. A gyermek Melikertés Palaimón néven ugyancsak a tengeren utazók egyik oltalmazó istenévé lett. Sorsa ugyanolyan rokonságot mutatott Dionysoséval, mint Glaukoséval, aki, mint tudjuk, egy teli mézesedénybe fült Krétában, más elbeszélések szerint azonban tengeristenné lett. A Melikertés név „mézvágó”-t jelent, ami nemcsak a méhészettel, hanem egy mámorító itálnak mézből való elkészítésével is kapcsolatos lehet. Azt mesélték,⁷³ egy delfin elvitte Melikertést – vagy a tetemét⁷⁴ – a korinthosi földszorosig, ahol az ő tiszteletére alapították az isthmosi játékokat. Sok ábrázolásról ismerjük a tenger delfinen lovagló, isteni fiúgyermekét. Dionysos körében Melikertésnek és Palaimónnak hívták, és második Dionysosként jelent meg; Apollón körében a Taras nevet viselte, az alsó-itáliai Tarentum görög város istenének nevét, s egy második Apollón volt, vagy Hyakinthos – s ide tartozik a gyermekisten Erós is, aki delfinháton lovagol, és egy tintahalat tart a kezében.

5. DIONYSOS A TENGEREN

Bár Homérosunk a tengert állandóan olyan helynek nevezi, ahol „nem lehet szüretelni”, a régebbi időkben biztosan még sokkal több történet mesélte el Dionysos megjelenését, vagy, helyesebben szólva: újramegjelenését a tengeren. Egy régi vázaképen az isten, szakállas alakjában, egyedül fekszik egy hajón, a venyigék magasan az árboc és a vitorla fölé nőttek, óriási szőlőfürtök csüngenek róluk, s a hajó körül delfinek játszadoznak. Más vázaképeken látni, hogyan vonult be ünnepélyesen az emberek közé. Köpenybe burkolózva ül egy kerek hajón, amit a szárazföldön ökrök húznak: a tengerből való epiphániájának ábrázolása ez. Egyik elbeszélés kimerítően előadja,⁷⁵ hogyan nyilatkoztatta ki magát Dionysos a tengeren teljes isteni hatalmában.

Első virágjában levő ifjú alakjában jelent meg az isten először a part előrenyúló fokán. Sötét fürtjei pompásan omlottak le feje körül, széles vállát bíbor köntös borította. Épp etruszk kalózok érkeztek sebesen a borszínű tengeren át jövevezőjük hajójukon. Balsorsuk hozta őket ide. Amikor a kalózok megpillantották az ifjút, intettek egymásnak. Hamar a partra szökkentek, nyomban megragadták, s örvendezve hajójukra cipelték. Azt hitték, egy király fia, s meg akarták kötözni erős kötelekkel. De semmiféle fűzfaháncs nem bírta befonni az ifjút; lehullottak kezéről és lábáról a kötelek. Mosolyogva, sötét szemmel ült ott. A kormányos tüstént észbekapott, s odakiál-

tott társainak: „Szerencsétlenek! Miféle erős istent fogtatok el zsákmányul? Nem bírja el a jól épített hajó! Vagy Zeus ő, vagy az ezüsttíjas Apollón, vagy Poseidón. Nem a halandó emberekhez hasonlít, hanem az istenekhez, akik az Olymposon laknak. Eresszétek tüstént szabadon, még itt, a szárazföldön! Senki ne emeljen rá kezet, mert még rossz szeleket és vihart küld ránk haragjában!” A hajó parancsnoka azonban keményen vágott vissza: „Te szerencsétlen, te ügyelj csak a szélre s feszítsd ki a vásznat az összes vitorlafákra! A többi ránk, férfiakra tartozik. Remélem, eljut velünk Egyiptomba, vagy Kyprosra, vagy a hyperboreosokhoz, vagy még messzebbre. Végül majd megnevezi nekünk a családját s vagyónát is, ha már balsorsa kezünkre játszotta őt.”

Így szólt, mert nagy váltságdíjat remélt az ifjúért. Fölhúzták a vitorlát, kiduzzasztotta közepét a szél, megfeszültek a kötelek. Már ez is csodának tetszett. Majd bor kezdett csörgedezni a gyors fekete hajón, édes ízű és istenien illatozó. Csodálkozás fogta el a legénységet. A vitorla csúcán hirtelen szőlőtöke hajtott ki, s dús fürtök csüngtek róla. Az árbocon repkény indázott virulva, s már kedves gyümölcssei is feltűnedeztek. Az evezők villáira koszorúk fonódtak. Amikor az evezősök ezt látták, már odakiáltottak a kormányosnak, hogy tartson a szárazföld felé. Ámde az ifjú a hajón oroszlánná változott, aki fentről, a hajó ormáról fenyegette az embereket, hatalmas ordítással. A hajó közepén egy bozontos medve jelent meg az isten parancsára. A medve a hátsó lábaira állt, az oroszlán meg fenyegetően nézett a fedélzet ormáról lefelé. A férfiak a hajó tatjára menekültek, s reszketve álltak meg az okosszívű kormányos mellett. Az oroszlán hatalmas szökkenéssel a parancsnokra ugrott. A többiek halálfélelmükben a hajóról a tengerbe ugráltak, és delfinné változtak. A kormányost visszatartotta az isten. Megkönyörült rajta és boldoggá tette.

A kormányosnak kinyilatkoztatta magát az isten, mint Dionysos, Zeus és Semelé fia. Kár, hogy az itt elmondott himnuszban a férfiú neve, aki azután a hírt az emberek között bizonytalán elterjesztette, nem olvasható ki világosan. Talán Ikariosnak hívták, mint azt,⁷⁶ aki Attikában, Ikaria falujában elsőnek fogadta be az odaérkező istent, s elterjesztette a bor élvezetét, s akit megöltek honfitársai, mert azt hitték, a részegek mérgezés áldozatai lettek. Ez egy másik, tragikus történet volt Dionysos epiphaniájáról. Az Ikarios név mellett szól, hogy Dionysos – így hangzott⁷⁷ a kalóztörténet egyik változatában – a tengeri rablókkal Ikaria szigetéről hajózott Naxosra. Későbbi elbeszélők⁷⁸ Akoitésnek nevezték a dionysosi kormányost, ami „férjet” jelent: ez az istennek magának egyik megjelenési formája.

6. DIONYSOS ÉS ARIADNÉ

Dionysos gyermekkorra, vadász- és üldöztetési korszaka, majd újramegjelenése után az elbeszélések a diadaláról, triumfusáról is beszámoltak. A triumphus szót egyébként az etruszkok és a rómaiak tőlünk vették át; eredeti alakja, *thriambos*, Dionysos-himnuszt jelent, s egyszersmind az isten egyik jelzője is. A diadalmenethez, amit eredetileg a dajkákból és őrlőgökből átszellemült, boldog társnőkké változott nők alkottak, csatlakoztak a szatírok és szilének, akiknek tánca és felvonulása azelőtt egy nagy istennő és képviselői, a nimfák tiszteletének megnyilvánulása volt. Az isten félig nőies jellege, ami a szakállas Dionysos hosszú ruhájában és a meztelen, ifjú Bakkhos csaknem hermafroditikus testében egyaránt kifejezésre jutott, kiegészítésként vonzotta magához e phallikus társakat, s ugyanígy a bakkhikus nők is. A legkésőbbi elbeszélések szerint⁷⁹ Dionysos a diadalmenetével meghódította Indiát – Nagy Sándor hadjáratának késői, költött előképe –, s egyre több egzotikus állat bukkant fel kíséretében. Borral megszelídített nagy ragadozók – oroszlánok, párducok, leopárdok – már előbb is voltak vele. Az etruszkok dionysosi asszonyai még otthonukban is tartottak szelídített leopárdokat. A mainasok a legrégebbi ábrázolásokon szelíd kígyókat hordtak a karjuk köré tekerve, s az isten bika alakban jelent meg előttük. Az őzgidát, melynek bőrét vállukra vetve viselték, saját kezüleg terítették le, s a szőlőevő kecskebakok, melyeket ugyancsak látni a bakkhikus menetben, véres áldozatra voltak szánva.

Az elbeszélések főleg *egy* társnőt kapcsoltak össze a triumfáló istennel. Egy híres történetben neki jutott osztályrészül, amit minden dionysosi asszony saját magáról érzett: Dionysos felesége, egyetlen, igazi társnője lett. Ő az egyetlen, akit név szerint Dionysos feleségeként tartanak számon:⁸⁰ Ariadné. A történet leghíresebb változatában⁸¹ Minós király és Pasiphaé napleány gyermeke volt: istennő-nevű halandó leány. Ariadné, eredetileg Ariagné jelentése „szent” és „tisztá”, nyomósított alakja a Hagné szónak, ami az alvilági királyné egyik jelzője. Az istennőt, aki ezt a nevet viselte, számos szigeten tisztelték. A lány-Ariadnéval egy testvér és vetélytársnő állt szemben, Phaidra, „a ragyogó”, s még egy másik is,⁸² Théseus diadalmas szeretője, Aiglé, „a fényes”. Ez a második, világos aspektus azonban közvetlenül Ariadnéhoz is kapcsolódott: hiszen Aridélának is hívták,⁸³ „a messze láthatónak”, nyilván azután, hogy Dionysosszal felemelkedett a mennybe.

Ariadné ezen a néven segített Théseusnak testvérbátyja, a bikafejű Mínoszarj megölésében, akit Minótauros néven főleg szörnyetegnek ismerünk. Másik neve azonban, az Asterios, arra vall, hogy „csillag” volt övéi számára: ezzel a megjelöléssel szólították meg Dionysost magát is, mint fiút és gyermeket, a misztériumokban.⁸⁴ A közismert elbeszélés egyoldalúan mutatja be Ariadné segítségét a gyilkoságnál: csupán Théseus és az athéni gyermekek

életének megmentését emlegeti, akiket táplálékul a szörnyeteg elé vetettek. Ariadné adta a hősnek a fonalat, melynek segítségével ki tudott jutni a labirinthosból, a Mínotauros lakásából. Théseus magával vitte őt és a testvérét, Phaidrát a hajóján, később azonban elhagyta Ariadnét Dia szigetén, melyről még bővebben is fogunk szólni. Az elhagyott lány mélyen aludt,⁸⁵ mikor a hajó eltávolodott a megmentett athéniakkal. De a lány nem egyedül maradt ott. Egyik elbeszélés⁸⁶ megmondja dajkája nevét, aki vele együtt szökött meg, s ugyancsak a szigeten maradt. Théseus nem ülte meg nászát Ariadnéval, de nem hűtlenségből. A hagyomány azt tartja,⁸⁷ hogy Dionysos megjelent neki álmában, és tudtára adta, hogy a lány az övé. A legtöbb elbeszélés szerint így történt, noha Ariadnét másfelől kimondottan⁸⁸ a nagy bűnös nők közé sorolják, mert saját bátyjának gyilkosa lett.

A legismertebb elbeszélés szerint Ariadné mélyen aludt, amikor Théseus elhagyta, s helyette Dionysos jelent meg, mint megmentője és vőlegénye, a szigeten. Más, sokkal régebbi történetekben⁸⁹ a lány meg is halt: Artemis ölte meg, Dionysos kívánságára. Tehát Korónisnak, Apollón kedvesének sorsán osztozott. Eszerint nemcsak a labirinthosbeli bikához lett hűtlen, hanem Dionysoshoz is. Az egyik történet szerint⁹⁰ ugyanis az isten már Krétán feleségül vette őt. Akkor adta ajándékba Ariadnénak a drágakövekkel ékesített aranykoszorút, amit ő maga Aphroditétől kapott, s ez a koszorú világitott Théseusnak a labirinthosban: a hűtlen asszony továbbadta a koszorút a hősnek. Eredetileg ezzel segített neki, nem a fonállal. Hiszen eredetileg a labirinthos nem útvesztő volt, hanem spirális, amin vissza is lehetett térni, ha az ember átment a középpontján. Ariadné ezt fénylő koszorújával tette lehetővé Théseusnak, s ezért kellett bűnhődnie. A sírját is műtogatták Kyproszon;⁹¹ itt Aphrodité Ariadné néven tisztelték, és azt mesélték róla, vajúdásába halt bele, anélkül hogy szült volna. Ünnepe pedig egy fiatal ember utánozta a szülési fájdalmakat, akárcsak egy férfi-anya, ami épp Semelé, Zeus és Dionysos történetében fordult elő.

A Dionysosról és Ariadnéról szóló legrégebbi történet nem sokban különbözhetett Dionysos és Semelé történetétől, míg a hősmonda Théseus alakját a labirinthosnak – az Alvilág ősi alakjának – krétai úrnőjével össze nem kapcsolta. Déli szigeteinken egy kétaspektusú és kettős – sötét és világos – sorsú istennőt hívtak Ariadnénak és Aridélának. A szárazföldön ugyanez az istennő a Semelé és Thyóné nevet viselte, vagy pedig, ha Apollónnal és Asklepioszsal állt összefüggésben, a Korónis és Aiglé nevet. Egy régi vázáképen látni, hogyan veszi Ariadné gondozásába a gyermek Dionysost. Dionysos dajkái közé tartozott, mint tudjuk, Thyóné néven Semelé is, s egy Koróné nevű dajkája is volt. De főleg a Semeléről és Dionysosról, az anyáról és fiáról szóló történetek csengtek messzemenően egybe az Ariadnéról és Dionysosról, a feleségről és férjről szólókkal. Azt beszélték,⁹² hogy Ariadné végül az istennel fölszállt kocsián az égbe: ilyen jelenetet Persephoné és férje menny-

bemeneteleként látunk egy ábrázoláson, s ez megfelel Semelé és Dionysos mennybemenetelének is. Az az egyetlen különbség, hogy Semeléről sosem mondták – legalábbis az ismert történetekben –, hogy Dionysos anyjából, dajkájából és társnőjéből megdicsőült feleségévé vált. Ez az aspektus Ariadnének lett fenntartva.

Égbeszállását megelőzte násza az istennel, Dia szigetén. Tengerünk több kicsiny sziklaszigete viselte ezt az „égi” vagy „isteni” jelentésű nevet, a nagyobb szigetek, pl. Kréta vagy Naxos előtt fekvők. Még át is vitték a nevet magára Naxos szigetére, mert elsősorban Naxost tartották Dionysos násza helyének. A Naxos előtt fekvő kicsiny szigeten máig is álló hatalmas márvány templomkapu jelzi, hol folyt le a menyegző. Rómában egy kitűnő állapotban fennmaradt falfestményen látni, milyen formában képzeltek el még Dionysos találkozását isteni menyasszonyával: Ariadné nem földi lány volt, hanem a mélyből fölmerült Persephoné vagy Aphrodité, s nem álmában bukkant rá az isten, nem is elhagyottan. Az istennő a sziklaszigeten ülve, szolgálója kíséretében, fogadta a tengerből egyedül feléje közeledő ifjú istent. Csészét tartott elébe, hogy Dionysos megtöltse, s így bekövetkezzék az isten kezéből a bor epiphaniája. Később még azt is mondták,⁹³ hogy Dionysos az égre emelte felesége és társnője emlékére a híres aranykoszorút, Ariadné koronáját.

7. DIONYSOS JELZŐI

Alighanem a dalnok Orpheus hívei egyesítették a Dionysosról szóló párhuzamos történeteket egyetlen nagy elbeszéléssé, melyben két anyja van az istennek és három születése, s ők nevezték Dimétórnak, „kétanyájú”-nak és Trigonosnak, „háromszor születettnek” is. De eredetileg csak egy történet volt, melyben az anyának két aspektusa volt, és mindkét aspektusában különféle nevei voltak: Persephoné és Aphrodité, Semelé és Thyóné, Ariadné és Aridéla. Aphrodité és Dionysos frigyéről is fennmaradt egy történet. A belőle származó fiú⁹⁴ hol Priapos, hol⁹⁵ Hymenaios, hol⁹⁶ Hermés Khthonios, „az alvilági Hermés” volt, míg a Dionysos–Ariadné párnak Oinopiön, „a bor-ember”, Euanthés, „a virágzó” és Staphylos, „a szőlő” nevű fiúgyermeket tulajdonítanak.⁹⁷

Dionysos jelzői ritkán vonatkoznak az isten „phallikus” jellegére, amikor azonban mégis elárulják ezt a titkos aspektust, messzemenő, ha nem is teljes azonosságot szögeznek le, mint az Orthos, „az egyenes”, vagy Enorkhés, „a herés” jelző. Ez utóbbival kapcsolatban egy különös történetet mesélhetek el.⁹⁸ Enorkhés eszerint egy testvérpár fia volt, akik egy tojást nemzettek, s ő ebből kelt ki, akárcsak Léda gyermekei, vagy a Molione, vagy az orphikusok kétnemű Phanése. Ezt a történetet Lesboson mesélték, ahol a szőlőkben Hermést tisztelték, vagyis alighanem egy phallos alakú istenszobrot, amit nem akartak Dionysosnak nevezni. És csakugyan egyoldalú elnevezés

lett volna, mert Dionysost Pseudanórnak is hívták, „a látszólagos férfinak”, más gúnyneveiről – például *gymnis*, „az asszonyos”, vagy *arsenothélis*, „a férfi-nőies” – nem is szólva. A Dyalos, „felemás” jelző nyilván hermaphroditikus lényére vonatkozik, s mindez együttvéve az isten kétneműségéről szóló, titokban tartott elbeszélésekre. Az olyan jelzők azonban, mint Dendreus, Dendrités, Endendros, „a faisten”, vagy „a fában levő”, vagy a növényi túlburjánzással és növekedéssel összefüggők, mint Phleón, Phleus, Phloios, arra mutatnak, hogy nem emberi felemáságról van szó, hanem olyan kétneműségről, ami a legtöbb fának sajátja, s teljességük alapfeltétele.

Más melléknevei e tulajdonság ellenpólusára vonatkoznak, amit Dionysos története ugyancsak magában foglal: a Zagreus vadságára. Ómésztés és Ómadios nyershúst evő lényt jelent, Eriphos viszont az istent a tiszteletére elfogyasztott gödölye alakjában. Mint Aigobolos kecskéket terített le, mint Melanaigis fekete kecskebőrt viselt, mint Anthróporraistés még embereket is ölt – mindezt abban az időszakban, mely növényi epiphaniáit megelőzte. Növényekkel élete alvilági szakaszában is minden bizonnyal kapcsolatban állt. A babér, mely ezt az időszakát végigkísérte, jelzőiben nem fordul elő, minthogy sokkal bensőségebben tartozott Apollónhoz, s e két testvér közelsége – vagy talán még azonossága is az alvilági szférában – rejtve kellett hogy maradjon. Dionysos ebben a vonatkozásban Kissos, „repkény” volt, vagy – ugyanennek a szférának egy másik aspektusát hangsúlyozva – Sykités vagy Sykeatés, „a fügeisten”. Mint Omphakités az éretlen szőlő istene volt; mint Lysios és Lyaios a „feloldó”; mint Nyktelios az éjszakai ünnepek istene, mint Mystés a „beavatott”; mint Bromios, a bakkhikus körmenetek lármájának istene; mint Eués vagy Euios az euoi-kiáltások istene. Ezek a jelzők csaknem mind Dionysos, a boristen megjelölésére vonatkoznak.

Egy különleges epiphaniáját fejezte ki az Iakkhos név; egyszerre név és kiáltás, amivel az eleusisi misztériumok isteni gyermekét ünnepelték, s mely nem véletlenül csengett össze a Bakkhossal, Dionysos másik nevével. Iakkhos⁹⁹ és Bakkhos nem két különböző istenséget jelent, s ha megkülönböztették őket, csak azért, hogy Iakkhosban is egy Dianysost jelezzenek. Persephoné fia volt, és – egyesek szerint – Démétér szeretője, az az Iasios vagy Iasión, akiről az orphikus történetekben hallottunk, de egyúttal a misztikus gyermek is, aki Baubó méhéből nevetett. Mitológiánk a Hádésről és Persephonéről, a Dionysosról és társnőiről szóló elbeszéléseken át olyan dolgok peremére vezet bennünket, melyeket misztériumok foglaltak magukba, s melyeket nem volt szabad kimondani, sőt, ha csakugyan megélték őket, nem is lehetett kimondani.

Ezért hadd álljak meg itt. Az elmondottaknál kisebb jelentőségű történeteket még hozzáfűzhetnék elbeszélésemhez. De amire vállalkoztam – hogy lehetőleg mindent, ami fontos, elmondjak isteneinkről, és az emberekről is, amennyiben a mitológiába tartoznak –, azt minden bizonnyal véghezvittem.

6 Pi. fr. 52k Sn.
7 Hy. 154
8 Il. 3. 277
9 A. Ch. 984
10 Od. 1. 9
11 Pi. fr. 129 Sn.
12 Ste. fr. 6
13 Ath. 469d
14 Mi. fr. 10
15 h. Ho. 31. 9
16 Pi. I. 5. 1
17 h. Ho. 31. 2
18 Il. 19. 398
19 Il. 8. 480
20 Od. 10. 139
21 Th. 957
22 Od. 12. 133
23 Od. 12. 132
24 s. Od. 12. 129
25 Od. 12. 382
26 s. Od. 17. 208
27 Hy. 154
28 Pa. 9. 35. 5
29 Od. 10. 136
30 Il. 11. 735
31 Ci. ND. 2. 52
32 Hy. A. 2. 42
33 Pl. Epi. 987c
34 Hy. A. 2. 42
35 Th. 986
36 Hy. 152A
37 E. fr. 771
38 Hy. A. 2. 16
39 Hy. 152A
40 Hy. 154
Ov. M. 1. 751
41 Arat. 358
42 N. D. 11. 131
12. 217
43 Sol. 11. 9
44 Hy. 205
45 h. Ho. 32. 1
46 h. Ho. 32. 14
47 Q. S. 10. 337
48 A. Rh. 4. 57
49 Ci. TD. 1. 92
50 Lic. fr. 3
51 Pa. 5. 1. 4
52 s. A. Rh. 4. 57
Ap. 1. 7. 5

53 Th. 372
54 Pa. 1. 3. 1
55 Ly. 941
56 s. Ly. 941
57 E. Tr. 856
58 Il. 11. 1
59 Th. 987
60 Hy. A. 2. 42
61 Th. 381
62 s. D. P. 509
63 Ap. 3. 14. 3
64 h. Ve. 218
65 s. Il. 11. 1
s. Ly. 18
66 Th. 984
67 Ap. 1. 4. 4
68 Od. 15. 250
69 Et. M. 144. 25
70 E. Hi. 454
71 Od. 11. 310
72 Pi. fr. 74 Sn.
73 Hy. A. 2. 21
s. Arat. 254
74 Il. 18. 487
75 s. Il. 18. 486
76 Er. C. 32
77 s. Il. 18. 486
78 s. Od. 5. 121
79 s. Ve. A. 1. 535
80 Ap. 1. 4. 3
81 s. N. Th. 15
82 Er. C. 32
Hy. A. 2. 34
83 Par. 20
Ap. 1. 4. 3
84 Hy. 132
85 ALib. 5. 4
86 Ap. 1. 4. 3
87 s. Ve. A. 10. 763
88 Hy. A. 2. 34
89 Er. C. 32
90 Ap. 1. 4. 4
91 Er. C. 32
92 Arat. 638
93 Hor. C. 3. 4. 70
94 Od. 5. 121
95 Ap. 1. 4. 5
96 Hy. A. 2. 34
97 Od. 11. 572
98 Th. 378

99 Th. 376
100 Arat. 99
101 Th. 869
102 Il. 16. 150
103 Pa. 5. 19. 1
104 Il. 20. 224
105 Hdt. 7. 189
Pl. Phdr. 229
A. Rh. 1. 214
106 Od. 10. 1

XIII

1 Th. 207
2 Od. 1. 34
3 Il. 8. 479
4 Th. 507
5 Ap. 1. 2. 3
6 s. Op. 48
7 Th. 510
8 Th. 517
9 Od. 1. 52
10 Op. 108
11 Th. 183
12 Op. 145
13 Th. 563
14 s. Th. 563
15 Hi. RH. 5. 6. 3
16 Pl. Mx. 237d
17 Pl. Mx. 238a
18 He. fr. 205
19 Str. 10. 3. 21
20 Eus. PE. 3. 1. 3
21 Th. 546
22 s. Il. 5. 205
23 E. Ion 455
24 s. A. Rh. 2. 1249
25 Hsch.
26 Pa. 9. 25. 6
27 Pl. Pr. 320c
28 sGARat 437
29 Hy. A. 2. 42
30 Ap. 1. 7. 1
31 Phi. fr. 89
32 Pa. 10. 4. 3
33 Lu. Ph. 3
34 Me. fr. 535
35 Th. 535
36 Op. 50
37 Hy. A. 2. 15

38 s. Ve. E. 6. 42
39 Th. 567
40 Op. 53
41 s. Ar. Av. 970
42 Il. 5. 392
43 A. Pr. 4
44 Th. 521
45 Th. 523
46 s. A. Pr. 94.
Hy. A. 2. 15
47 A. Pr. 774
48 Th. 529
49 A. Pr. 210
50 A. Pr. 1027
51 Ap. 2. 5. 11
52 Ath. 672f
53 s. Cat. 64. 295
54 Hy. A. 2. 15
55 s. Il. 24. 602
56 s. E. Ph. 159
57 Cl. Str. 1. 21
58 Pa. 2. 15. 5
59 Pa. 2. 19. 5
s. S. E. 4
60 Hy. 274. 8
61 Hy. 143
62 Pl. Ti. 22a
63 Ap. 2. 1. 1
64 Eus. PE. 55
65 Sa. fr. 119
66 S. An. 834
67 Ov. M. 6. 146
68 Il. 24. 603
69 Hy. 9; 10
70 S. An. 828
71 Th. 244
72 Pi. I. 8. 30
73 A. Pr. 907
74 Hy. A. 2. 15
A. Rh. 4. 790
75 Il. 24. 58
76 Pi. I. 8. 39
77 Ap. 3. 13. 5
78 Pi. N. 4. 60
79 s. Pi. N. 3. 60
80 S. fr. 161
81 s. Ly. 178
82 s. Il. 16. 140
83 s. Il. 1. 5
E. Hel. 40

84 N. D. 3. 204
85 Op. 109
86 Ap. 1. 7. 2
87 Ov. M. i. 350
88 s. A. Rh. 3. 1086
89 Pi. 0. 9. 41
90 Or. 47
91 Pa. 4. 1. 8

XIV

1 Il. 9. 457
2 A. Su. 231
3 A. Su. 156
4 Pa. 2. 2. 8
5 h. C. 2
6 Or. 49. 47
7 Ov. M. 5. 385
8 Pa. 1. 14. 2
9 Or. 52
10 Pa. 1. 14. 3
11 Or. 50
12 Or. 52
13 Cl. Pr. 18. 2
14 Or. H. 41. 5
15 Or. A. 1194
16 Ov. F. 4. 497
17 s. Pi. 0. 6. 95
18 Or. H. 43. 7
19 E. He. 1349
20 Il. 19. 259
Op. 327
Ar. R. 147
Pa. 10. 28. 4
21 Pa. 10. 28. 7
22 Pa. 10. 29. 1
23 Pa. 10. 28. 3
24 Ve. A. 6. 409
25 Or. 32
26 Od. 24. 1
27 Od. 11. 1
28 Od. 10. 508
29 Od. 4. 563
Pi. 0. 2. 70
30 Pi. fr. 129 Sn.
31 Pi. 0. 2. 61
fr. 127

XV 164-

1 A. fr. 228
2 Ve. G. 1. 39
3 A. Su. 156 cum
Et. Gud.
4 Ca. fr. 43. 117 Pf.
5 E. fr. 472
6 Or. 58
7 Or. 98; 105
8 Or. 58
9 Or. 145
10 D. S. 3. 64. 1
11 N. D. 6. 121
12 D. S. 5. 3. 4
13 Cla. RP. 1. 246
14 Or. H. 39. 7
15 Pl. Ethnd. 277d
16 Or. 34
17 D. S. 3. 62. 7
18 D. S. 5. 65. 1
19 N. D. 48. 29
20 Or. 34
21 Or. 214
22 Ap. 2. 1. 3
D. S. 3. 74. 1
23 N. D. 6. 169
24 Euph. 88
25 Or. 210
26 Or. 35
27 Or. 34; 35
28 Or. 220
29 Or. H. 37. 2
30 D. S. 3. 62. 6
31 Or. 216
32 Or. 214
33 Or. 199
34 Cl. Pr. 30
Hsch. „Thyónidai”
35 s. Il. 24. 615
36 E. B. 6
37 Pa. 9. 16. 5
38 Hy. 167
39 Hy. 179
Ov. M. 3. 260
N. D. 7. 312
40 Ap. 3. 4. 3
41 E. B. 97
42 h. Ho. 1
43 Terp. fr. 8

44 D. S. 5. 52. 2
45 Or. H. 54
46 E. C. 4
47 h. Ho. 1. 6
48 h. Ho. 26
49 Pa. 2. 31. 2
50 s. Ly. 212
51 D. S. 4. 25. 4
52 Ap. 3. 5. 3
53 Il. 6. 131
54 Cl. Pr. 11
55 ALib. 10
Ov. M. 4. 1; 389
Ae. VH. 3. 42
56 Ap. 2. 2. 2
Ae. VH. 3. 42
57 He. fr. 133
58 The. 26
59 Th. 247; 258
60 E. B. 731
61 E. B. 1189
62 E. B. 1146

63 s. Il. 14. 319
64 Il. 6. 130
Ap. 3. 5. 1
Hy. 132
65 E. B. 141
66 Pa. 3. 24. 3
67 Pa. 3. 24. 4
68 Ap. 1. 9. 1
69 Ap. 3. 4. 3
70 s. Pi. I. hyp.
71 Od. 5. 332
72 s. A. Rh. 1. 917
73 Pa. 1. 44. 8
74 s. Pi. I. hyp.
75 h. Ho. 7
76 Ap. 3. 14. 7
77 Ap. 3. 5. 3
78 Ov. M. 3. 582
79 Lu. Ba. 1
80 Th. 948
E. Hi. 339
81 Plu. Thes. 19

D. S. 4. 61
Ov. M. 8. 152
82 Plu. Thes. 20
83 Hsch.
84 Ar. R. 342
S. An. 1146
85 Hy. 43
86 Plu. Thes. 20
87 D. S. 5. 51. 4
88 Hy. 255
89 Od. 11. 321
90 Hy. A. 2. 5
91 Plu. Thes. 20
92 Prop. 3. 17. 8
Ov. F. 3. 510
93 Arat. 72
94 Pa. 9. 31. 2
95 s. Ve. A. 4. 127
96 Or. H. 57. 3
97 s. A. Rh. 3. 996
98 s. Ly. 212
99 s. Ar. R. 324

Jegyzetek a *Héróosztörténetek* bevezetéséhez

¹ Ahogy *Umgang mit Göttlichem* (Göttingen, 1955) c. könyvem elvi fejtegetéseiben olvasható. A következőkben egy s más akaratlanul is tény- és tárgybeli kritikája A. Brelich hērószokról szóló könyvének, melynek alapkoncepcióját és vizsgálati módszerét közzétételének első formájából ismertem.

² *Die Götter Griechenlands*, Frankfurt a.M. 1947, 183.

³ André Jolles: *Einfache Formen*, Halle/Saale 1930, 238.

⁴ *Einfache Formen* 82.

⁵ Plut. Gen. Socr. 577e.

⁶ *Apollon*, 3. kiad. Düsseldorf 1953, 162; Spengler a *Die Welt als Geschichte* című folyóiratban, Stuttgart 1935, 197.

⁷ Vö. *Griechischen Miniaturen* c. könyvvel, Zürich 1957, 109; T. B. L. Webster a *Classica et Mediaevalia* c. folyóiratban, Koppenhága 1956, 149.

⁸ Vö. G. E. Mylonas a *Studies Robinsonban*, 1951, 64.

⁹ Vö. fejtegetéseimmel A. Randa *Handbuch der Weltgeschichte* c. kiadványának I. kötetében, Olten és Freiburg i. Br. 1954, 434.

¹⁰ *On Heroes*, első kiadás.

¹¹ Plut. Qu. Gr. 12.

¹² Történetek az istenekről és az emberiségről, 165. és 168. lap; Asklépiosról *Göttlicher Arzt* c. könyvemben, 2. kiad. Darmstadt 1956, XI.

¹³ Plut. Qu. Gr. 12.

¹⁴ Történetek az istenekről és az emberiségről, 169. lap; Paus. 2. 37. 5.

¹⁵ Schol. Towl. Il. 14. 319.

¹⁶ Plut. Is. Os. 35.

¹⁷ Fr. 15, 60 és 61 Diels.

¹⁸ Történetek az istenekről és az emberiségről, 164. lap; 58. kép.

¹⁹ Tod-Wace: *A Cat. of the Sparta Museum*, Oxford 1906, 102; 1–3. és 10. kép

²⁰ Publikációját Ch. A. Christu készíti elő.

²¹ Aristoph. Eccl. 1031; *Athenische Mitteilungen* 1893, 165, 184

²² Vö. *Dramatische Gottesgegenwart in der griechischen Religion*, Eranos-Jahrbuch, Zürich 1951, 13.

²³ *A Maia* c. folyóiratban, Firenze 1951, 12.

²⁴ W. F. Otto: *Dionysos*, Frankfurt a. M. 1939, 62.

²⁵ Schol. Ap. Rhod. 1916.

²⁶ Vö. Hésykhios: χέρσαι' χόφαι, ταμεῖν, χεῖραι, γαμηῆσαι. Először N. Fréret vetette fel a gondolatot, 1761-ben; a formához vö. E. Schwyzer: *Griech. Gramm.* 1. 515.6; a jelentéshez V. Magnien a *Mélange Cumont-ban*, 319.

²⁷ Paus. 9.12.4 a hagyományozott szöveg szerint.

- A.: Aischylus
 A.: Agamemnon
 Ch.: Choephoroi
 Eu.: Eumenides
 Pe.: Persae
 Pr.: Prometheus
 Se.: Septem contra Thebas
 Su.: Supplices
 AAmb.: Anonymus Ambrosianus in Studemundi Analectis I p. 224 squ
 Acc.: Accius Tragicus
 M.: Medea
 Ach. Intr.: Achillis Introductio in Aratum
 Ae.: Aelianus
 NA.: De Natura Animalium
 VH.: Varia Historia
 Al.: Alcaeus
 ALib.: Antoninus Liberalis Mythographus
 Alcid.: Alcidamantis Ulisses
 Am. M.: Ammianus Marcellinus Historicus
 Ant.: Antigonus Carystius Paradoxagaphus
 Ap.: Apollodorus Mythographus
 APal.: Anthologia Palatina
 A. Rh.: Apollonius Rhodius
 Apost.: Apostolius Paroemiographus
 App.: Appianus Historicus
 M.: Bellum Mithridaticum
 Ar.: Aristophanes
 Ach.: Acharnenses
 Av.: Aves
 Eq.: Equites
 Ly.: Lysistrata
 N.: Nubes
 Pax
 R.: Ranae
 Th.: Tesmophorizusae
 Ve.: Vespae
 Arat.: Aratus Epicus
 Archil.: Archilochus Lyricus
 Ari.: Aristoteles
 EN.: Ethica Nicomachea
 HA.: Historia Animalium
 MA.: De Motione Animalium
 Po.: Poetica
 Pr. an.: Problemata anecdota
 Aristid.: Aristides Rhetor
 Arn. AN.: Arnobius Adversus Nationes
 Arr. A.: Arriani Anabasis
 Art.: Artemidori Onirocriticus
 Ath.: Athenaeus Grammaticus
 Athenag.: Athenagoras Apologeta
 Aug. CD.: Augustinus De Civitate Dei
 B.: Bacchylides
 Batr.: Batrachomyomachia
 Bion Bucolicus
 BKT.: Berliner Klassikertexte
 c.: cum
 Ca.: Callimachus
 Ap.: Hymnus in Apollinem
 Ce.: Hymnus in Cererem
 De.: Hymnus in Delum
 Di.: Hymnus in Dianam
 Die.: Diegemata
 He.: Hecale
 Io.: Hymnus in Iovem
 LP.: Lavacrum Palladis
 Cat.: Catullus
 CG.: Kaibel, Comiorum Graecorum
 Fragmenta

Chr.: Chrysippus Stoicus
 Ci.: Cicero
 Le.: De Legibus
 ND: De Natura Deorum
 TD: Tusculanae Disputationes
 CIA: Corpus Inscriptionum Atticarum
 CIG: Corpus Inscriptionum Graecarum
 Cl.: Clemens Alexandrinus
 Pr.: Protrepticus
 Str.: Stromateis
 Cla. RP: Claudianus De Raptu Proserpinae
 Co.: Coluthus Epicus
 c. s.: cum scholiis

D. Chr.: Dio Chrysostomus
 Diog. Ep.: Diogenes Cynicus in Epistolographis Graecis
 D.H.: Dionysius Halicarnassensis
 AR: Antiquitates Romanae
 Op.: Opuscula
 DM.: Ventris-Chadwick, Documents in Mycenaean Greek
 D.P.: Dionysius Periegeta
 D.S.: Diodorus Siculus

E.: Euripides
 Al.: Alcestis
 An.: Andromache
 B.: Bacchae
 Cy.: Cyclops
 E.: Electra
 He.: Hecuba
 Hel.: Helena
 Her.: Heraclidae
 HF: Hercules Furens
 Hi.: Hippolytus
 IA.: Iphigenia Aulidensis
 Ion
 IT: Iphigenia Taurica
 Me.: Medea
 Or.: Orestes
 Ph.: Phoenissae
 Rh.: Rhesus
 Su.: Supplices
 Tr.: Troades
 EGr.: Kaibel, Epigrammata Graeca ex lapidibus collecta
 Enn.: Ennius
 Ep.: Epimenides Philosophus
 ep: epitoma

Er. C.: Eratosthenis Catasterismi
 Et. Gen.: Etymologicum Genuinum
 Et. Gud.: Etymologicum Gudianum
 Et. M.: Etymologicum Magnum
 Eud.: Eudoxiae Violarium
 Eu. Il.: Eusthatus ad Iliadem
 Eu. Od.: Eusthatus ad Odysseam
 Euph.: Euphorio Epicus
 Eus.: Eusebius Caesariensis
 Chr.: Chronica
 PE: Praeparatio Evangelica

Fe.: Festus Grammaticus
 FGH: Jacoby, Fragmente der griechischen Historiker
 fr.: fragmentum

GArat.: Germanici Aratus
 Gra. Cy.: Grattii Cynegetica

h. Ap.: Homeri hymnus in Apollinem
 h. C.: Homeri hymnus in Cererem
 h. Ho.: Homeri Hymni
 h. M.: Homeri hymnus in Mercurium
 h. Ve.: Homeri hymnus in Venerem
 Harp.: Harpocratio Grammaticus
 Hdt.: Herodotus
 He.: Hesiodus
 fr.: R. Merkelbach-M. L. West, Fragmenta Hesiodica
 Sc.: Scutum Herculis
 Hi.: Hippolytus
 Her.: Herodas Mimographus
 Him.: Himerii Orationes
 Him. E.: Himerii Eclogae
 Hi. RH: Hippolyti Refutatio Omnium Heresium
 Hor.: Horatius
 AP: Ars Poetica
 C.: Carmina
 Epi.: Epistulae
 Hsch.: Hesychius Lexicographus
 Hy.: Hygini Fabulae
 Hy. A.: Hygini Astronomica
 Hyp.: Hyperides
 hyp.: hypothesis

Ib.: Ibycus
 ICo.: Inscriptions of Cos
 IG.: Inscriptiones Graecae

Il.: Homeri Ilias
 Io.: Iosephus Historicus
 BI: Bellum Iudaicum
 Is.: Isocrates Orator
 Iust.: Iustinus Historicus

La. Inst.: Lactantii Institutiones
 Li.: Libanii Orationes
 Li. N.: Libanii Narrationes
 Li. Pr.: Libanii Progymnasmata
 Lic.: Licymnius Lyricus
 Lu.: Lucianus
 Am.: Amores
 Ba.: Bacchus
 Charid.: Charidemus
 Cy.: Cynicus
 DD.: Dialogi Deorum
 DMar.: Dialogi Marini
 DMo.: Dialogi Mortuorum
 Ind.: Adversus Indoctum
 ITr.: Iuppiter Tragoedus
 Lex.: Lexiphanes
 Ph.: Philopseudes
 Sa.: De Saltatione
 SyrD.: De Syria Dea
 Ly.: Lycophron
 Lycurg.: Lycurgus Orator

Ma.: Macrobius
 S.: Saturnalia
 So.: Somnium Scipionis
 Mal. Chr.: Malalas Chronographus
 Me.: Menander Comicus
 Mi.: Mimnermus
 Mo.: Moschus Bucolicus
 Mo. Chor. Pr.: Mosis Chorenensis Progymnasmata in Eusebii Chronica ed. Mai
 MVat.: Mythographus Vaticanus

N. Al.: Nicandri Alexipharmaca
 N. D.: Nonni Dionysiaca
 N. N.: Nonnus commentator Gregorii Nazianzeni
 N. Pr.: Nicolai Progymnasmata
 N. Th.: Nicandri Theriaca

Od.: Homeri Odyssea
 Op.: Hesiodi Opera et Dies
 Opp.: Oppiani Haliutica
 Or.: Kern, Orphicorum Fragmenta

Or. A.: Orphei Argonautica
 Or. H.: Orphei Hymni
 Ori. C.: Origenes contra Celsum
 Ov.: Ovidius
 AA: Ars Amatoria
 Am.: Amores
 F.: Fasti
 Ib.: Ibis
 M.: Metamorphoses

Pa.: Pausanias Periegeta
 Pac.: Pacuvius Tragicus
 Par.: Parthenius Mythographus
 Ph.: Philostratus Sophista
 Her.: Heroicus
 Im.: Imagines
 VA: Vita Apollonii
 Pha.: Phanocles Elegiacus
 Phi.: Philemo Comicus
 Phil.: Philo Iudaeus
 Ph. iun.: Philostrates iunior
 Phot.: Photii Lexicon
 Phot. B.: Photii Bibliotheca
 Phr.: Phrynichus Tragicus
 Pi.: Pindarus
 I.: Isthmia; hyp.: hypothesis ad I.
 N.: Nemea
 O.: Olympia
 P.: Pythia; hyp.: hypothesis ad P.
 Pl.: Plato
 Ax.: Axiochus
 Epi.: Epinomis
 Ethd.: Euthydemus
 Ethph.: Euthyphron
 Go.: Gorgias
 Le.: Leges
 Mx.: Menexenos
 Phd.: Phaedo
 Phdr.: Phaedrus
 Pr.: Protogoras
 Sy.: Symposium
 Ti.: Timaeus
 Pla.: Plautus
 Pla.: Plautus Comicus
 Am.: Amphitruo
 B.: Bacchides
 Ru.: Rudens
 Pli.: Plinius
 Pli. NH: Plinii Naturalis Historia
 Plu.: Plutarchi Moralia

A Történetek az istenekről és az emberiségről forrásai

Plu. Ro.: Plutarchi Romulus
 Plu. Ser.: Plutarchi Sertorius
 Plu. Th.: Plutarchi Theseus
 Plu. Ti.: Plutarchi Timoleon
 PMag.: Preisendanz, Papyri Magici Graeci
 PO.: Oxyrhynchus Papyri
 Po. M.: Pomponius Mela Geographus
 Pr. Chr.: Procli Chrestomathia; quae ad
 Homerum pertinent ed. Allen, caetera
 ed. Bekker
 Prop.: Propertius
 PSI: Papiri della Società Italiana

Q. S.: Quintus Smyrnaeus

Rh. Gr.: Spengel, Rhetores Graeci

s.: scholium in (Servius vel Probus in Ver-
 gilium)

S.: Sophocles

Ai.: Ajax

An.: Antigone

E.: Electra

OC: Oedipus Coloneus

OT: Oedipus Tyrannus

Ph.: Philoctetes

Tr.: Trachiniae

Sa.: Sappho

Scy.: Scythinus Lyricus

Se.: Seneca Tragicus

HF: Hercules Furens

HOe.: Hercules Oetaeus

Thy.: Thyestes

Tr.: Troades

SEmp.: Sextus Empiricus Philosophus

Si.: Simonides Lyricus

Sol.: Solinus Historicus
 Sosi.: Sositheus Tragicus
 St. B.: Stephanus Byzantinus Lexico-
 graphus
 Ste.: Stesichorus Lyricus
 Str.: Strabo Geographus
 St. Th.: Statii Thebais
 Su.: Suidas Lexicographus
 Sup. E.: Supplementum Euripideum ed.
 Arnim
 Syll.: Dittenberger, Sylloge Inscriptionum
 Graecarum ed. 3.

Terp.: Terpander Lyricus

Tert. Val.: Tertullianus contra Valerianos

Th.: Hesiodi Theogonia

The.: Theocritus

Thgn.: Theognis

Thu.: Thucydides

TIE: Kerényi: Történetek az istenekről és
 az emberiségről

Tz.: Tzetzes

Chil.: Chiliades

Co.: de Comoedia

Ly.: ad Lycophronem

Posthom.: Posthomeric

Va. LL: Varro De Lingua Latina

Ve.: Vergilius

A.: Aeneis

Cu.: Culex

E.: Eclogae

G.: Georgica

V. Fl.: Valerii Flacci Argonautica

Zen.: Zenobius Paroemiographus

<p>I</p> <p>1 Il. 14. 201</p> <p>2 Il. 14. 246</p> <p>3 Il. 14. 201</p> <p>4 Il. 14. 206</p> <p>5 Th. 337</p> <p>6 Th. 367</p> <p>7 Th. 364</p> <p>8 Or. 24</p> <p>9 Il. 14. 261</p> <p>10 Ar. Av. 695</p> <p>11 Or. 70. 2</p> <p>12 Or. 16; 112</p> <p>13 Or. 15</p> <p>14 Th. 23</p> <p>15 Th. 116</p> <p>II</p> <p>1 Th. 176</p> <p>2 Th. 155</p> <p>3 Th. 371</p> <p>4 Th. 404</p> <p>5 Th. 453</p> <p>6 Il. 13. 355</p> <p>7 Th. 459</p> <p>8 Or. 154</p> <p>9 Pi. 0. 2. 70</p> <p>10 Il. 1. 399</p> <p>11 Th. 624</p> <p>12 Th. 713</p> <p>13 Th. 687</p> <p>14 Ap. 1. 6. 3</p> <p>15 Th. 821</p> <p>16 h. Ap. 307</p>	<p>17 Th. 829</p> <p>18 Plu. 293c</p> <p>19 N. D. 1. 362</p> <p>20 Th. 186</p> <p>21 Ap. 1. 6. 1</p> <p>22 Ov. Am. 2. 1. 12</p> <p>23 Ap. 1. 6. 1</p> <p>III</p> <p>1 Il. 14. 261</p> <p>2 Or. 99</p> <p>3 Th. 217</p> <p>4 Th. 904</p> <p>5 Or. H. 59. 2</p> <p>6 Or. 33</p> <p>7 Il. 8. 68</p> <p>8 Ap. 1. 6. 2</p> <p>9 s. A. Eu. 728</p> <p>10 Hy. 171</p> <p>11 He. Sc. 259</p> <p>12 Th. 211</p> <p>13 Il. 16. 334</p> <p>14 Th. 233</p> <p>15 Ve. A. 6. 439</p> <p>16 Ap. 1. 3. 1</p> <p>17 Th. 361</p> <p>18 Th. 382</p> <p>19 A. Pr. 1</p> <p>20 s. A. Rh. 3. 467</p> <p>21 Th. 404</p> <p>22 Th. 412</p> <p>23 A. Rh. 4. 829</p> <p>24 s. Od. 12. 124</p> <p>25 Th. 931</p> <p>26 PMag. 4. 1434</p>	<p>2530</p> <p>2550</p> <p>27 Od. 12. 73</p> <p>28 Od. 12. 246</p> <p>29 Od. 12. 101</p> <p>30 s. Ve. A. 3. 420</p> <p>31 Ly. 45</p> <p>32 E. Med. 1342</p> <p>33 s. Od. 12. 124</p> <p>34 D. S. 20. 41</p> <p>35 s. Ar. Pax 758</p> <p>36 Hor. A. P. 340</p> <p>37 Tert. Val. 3</p> <p>38 Ar. Pax 758</p> <p>39 Ar. fr. 500-1</p> <p>40 Ar. Ra. 288</p> <p>41 PMag. 4. 2334</p> <p>42 Th. 346</p> <p>43 Or. 16</p> <p>44 Or. 114</p> <p>45 Th. 237</p> <p>46 Od. 4. 354</p> <p>47 Th. 233</p> <p>48 Th. 270</p> <p>49 A. Pr. 795</p> <p>50 A. Eu. 150</p> <p>51 Pa. 8. 34. 3</p> <p>52 A. Eu. 416</p> <p>53 S. OC. 40</p> <p>54 s. Ly. 406</p> <p>55 s. S. OC. 42</p> <p>56 Euph. fr. 52</p> <p>57 Or. H. 69. 8 70. 2</p> <p>58 A. Eu. 50</p> <p>59 E. IT. 293</p>
--	---	---